

TERESA FORCADES I VILA

Universitat de Barcelona, Barcelona, Španjolska
teresa@benedictinescat.com

Otuđenje i pobožanstvenjenje: o bivanju cjelovitim čovjekom*

Sažetak

Iznosi se izbor ključnih aspekata načina na koje su se otuđenje čovjeka i ljudska sloboda zamišljali i doživljavali u kontekstu reformacije i Oktobarske revolucije. Nastoji se odgovoriti na sljedeće pitanje: Je li točno da se negativna antropologija reformatora paradoksalno povezivala sa širenjem pojedinačne i društvene slobode, dok se pozitivna antropologija sovjetskih revolucionara povezivala sa smanjivanjem tih sloboda? S jedne strane, danas se prihvaća da je reformacija pomogla poticanju i učvršćivanju poimanja političke i osobne slobode u Europi, no ne bez proturječja i nauštrb stvaranja uske veze između nastajućih političkih i ekonomskih sila koje su se počele uspostavljati u novome svjetskom poretku naziva »kapitalizam«. S druge strane, Oktobarska revolucija, koja je sebe razumijevala kao onu koja u praksu dovodi Marxove ideje i otvara vrata povijesti novome dobu slobode i napretka, pomogla je formirati režim kojim upravlja profesionalna birokracija koncentrirajući u svojim rukama svu ekonomsku i političku moć te pokrećući slijepi mehanizam ugnjetavanja pojedinca i zajednice. Ipak, Oktobarska je revolucija imala i jedan neočekivani ishod: širenje kršćanskoga vjerovanja o pobožanstvenjenju na Zapadu.

Ključne riječi

Reformacija, Oktobarska revolucija, otuđenje, pobožanstvenjenje

Reformacija i Oktobarska revolucija. Što im je zajedničko? Oba događaja odvila su se u Europi, potaknuli su ih spisi dvaju muških njemačkih mislioca (konkretno, Martina Luthera i Karla Marxa) te su radikalno doveli u pitanje *status quo* i neke od najosnovnijih pretpostavki svojega vremena; oba su događaja bila nadahnuti odbijanjem ugnjetavanja i potragom za slobodom; oba su događaja dotaknula srca milijuna običnih ljudi koji su prvi put u svojem životu osjetili da mogu postati subjekti svoje sudbine te su bili spremni umrijeti za obranu svojega novootkrivenoga dostojanstva; oba su događaja dovela

* Rad je prethodno objavljen u časopisu *Filozofska istraživanja* 38 (2018) 4, str. 693–698.

do ratova i vrlo nasilnih sukoba koji su promijenili povijest. I na kraju, oba ova događaja nezamjenjiva su u razumijevanju zapadne kulture i današnjega svjetskog poretka.

Ipak, bez obzira na sva zajednička obilježja, reformacija i Oktobarska revolucija nisu samo događaji vrlo različite naravi, nego ih se često snažno suprotstavlja. Od Maxa Webera, reformacija i kapitalizam čine se neodvojivo ujedinjenima u svojoj obrani pojedinca, napose u obrani privatnoga vlasništva i privatne inicijative, dok Oktobarska revolucija predstavlja prvi i najozbiljniji pokušaj suprotstavljanja kapitalizmu.

U onome što slijedi, ukratko ću iznijeti neke ključne aspekte načina na koje su se otuđenje čovjeka i ljudska sloboda zamišljali i doživljavali u kontekstu obaju ovih događaja. Je li točno da se negativna antropologija reformatora paradoksalno povezivala sa širenjem pojedinačne i društvene slobode, dok se pozitivna antropologija sovjetskih revolucionara povezivala sa smanjivanjem tih sloboda?

Theologia gloriae i theologia crucis

Nasuprot skolastičke tzv. *theologia gloriae*, Martin Luther strastveno je formulirao svoju osebujnu *theologia crucis* (*Heidelberška rasprava*, 1518.). Luther je odbacio povjerenje koje skolastička teologija postavlja u ljudski razum i postignuća čovjeka te ga je doveo u pitanje svojim naglašavanjem pale naravi ljudskoga bića i njegove apsolutne potrebe za spasenjem. Lutherovo ljudsko biće (nadahnuto teologijom svetoga Pavla) nesposobno je činiti dobro, nesposobno je ispuniti Božji zakon: što se više trudi, to manje uspijeva. Očajno je to stanje. No, prema Lutheru, ono je manje očajno od stanja krajnjeg samozavaravanja u koje su se skolastičari postavili, vjerujući da njihove riječi i teorije nečemu služe te da Božja milost predstavlja samo bilješku uz njihove intelektualne sustave. Za Luthera je skolastičar poput farizeja u Evandjelju po Luki, koji pred Bogom stoji samozadovoljno, umjesto da se srami samoga sebe i čuva pobožnu udaljenost poput carinika (Lk 18,9–14). U ovoj paraboli samo se carinik vraća svojoj kući opravdan. Lutherov je zaključak da nas može spasiti samo Božja milost i da ljudski trud ničemu ne služi. No samopravedna i obrambena retorika kojom Luther brani svoje bivanje »samo grešnikom« postavlja ga bliže samopouzdanom farizeju nego poniznom cariniku. Prema Isusovim uvodnim riječima u ovu parabolu, posjedovanje ispravnoga stava spram Boga ne može se odvojiti od poštovanja prema bližnjim ljudskim bićima (Lk 18,9). Suprotno tome, u Lutherovim spisima posjedovanje ispravnoga stava spram Boga kao da vodi omalovažavanju i nepoštovanju drugih ljudi.

U svojemu pastoralnom zadatku u Wittenbergu Luther je nevoljko shvatio da su obični kršćani zamijenili samosvijest svoje nedostatnosti pred Bogom s izmišljenom praksom općega ispovijedanja jednom godišnje, što je ustanovio Četvrti lateranski koncil 1215. godine. Umjesto da vrijeme posta iskoriste da bi produbili svoju molitvu i istinski otvorili srce Isusu, obični su se kršćani brinuli oko sakupljanja novca potrebnog za kupnju »indulgencija« prije Uskrsa tako da bi smjeli sudjelovati na uskrsnoj euharistiji. Zbog prodaje indulgencija Rimokatolička je Crkva Božju milost pretvorila u trgovinu. Crkva je sebe i svoje predstavnike postavila na mjesto Boga. Luther je želio osloboditi kršćane od takve šale vrijedne prezira.

Tradicionalna katolička teologija – za razliku od njezine luteranske karikature koju su propovjednici indulgencija pomogli proširiti – brani vrlo pozitivnu antropologiju: ljudsko biće, stvoreno na sliku i priliku Božju, ostaje *capax dei* nakon Pada i sposobno je surađivati s Božjom milošću; ljudsko biće je stvoreno slobodno; nakon Pada ljudska je narav oštećena, ali ostaje slobodnom. Katolički kult svetaca svjedoči vjerovanju da ljudsko biće može napredovati u vjeri i rasti u svojoj sličnosti s Bogom do te točke da ga se zaslužuje uzdići na oltar. Rasti u sličnosti s Bogom znači rasti u sposobnosti ljubavi prema svojim bližnjima, što je i Isus učinio. Nova Isusova zapovijed glasi: *Ljubite jedni druge, kao što sam ja ljubio vas* (Iv 13,34). U Ivanovu evanđelju Isus se četiri puta moli da mi – ljudska bića – budemo jedno s Bogom kao što je i on – Isus (Iv 17,11; 21–23). U Isusu je otajstvo Boga postalo dostupno ljudskim bićima ne samo kao pojedincima nego i kao zajednici, kao Crkvi. Riječ *Crkva* prijevod je grčke riječi *ekklesia*, što je riječ koju prvi kršćani, na iznenađujući način, nisu preuzeli iz vjerskoga nego političkoga područja: *ekklesia* znači »građanski skup«.

Hijerarhijska dominacija i sloboda kršćanina

Usprkos svojoj pozitivnoj antropologiji i svojoj teološkoj obrani ljudske slobode Rimokatolička je Crkva u vrijeme reformacije nasilno ugnjetavala one koji su drugačije mislili te je izrabljivala siromašne. U vrijeme protureformacije došlo je do još većeg ugnjetavanja.

Usprkos svojoj negativnoj antropologiji i svojoj obrani ljudske nemoći Luther je pripremio put za slobodno tumačenje teksta Biblije te se snažno pobunio protiv crkvenoga uskraćivanja slobode čovjeka kao pojedinca, napose njegove seksualne slobode:

»Tko je dao moć tim ljudima? Ako prihvatimo da su to sveti ljudi i da su potaknuti pobožnom gorljivošću, zbog čega bi tuđa svetost smetala mojoj slobodi? Zbog čega bi me tuđa gorljivost zarobljavala? Neka svatko tko želi bude svetac i gorljiv, i koliko

god mu srce drago, samo neka on ne šteti drugome i neka me ne lišava moje vlastite slobode!«¹

Luther je upotrijebio svoju negativnu antropologiju da bi svrgnuo s trona ljudska bića koja se pretvaraju da su iznad drugih kao predstavnici božanskoga. Luther je detronizirao monarhe Crkve, nadasve papu, no dobro je pazio da poštuje i prijatelji se s političkim monarsima koji su ga branili od progona Rimske Crkve. Nije ga smetala činjenica da ti politički vladarici nisu bili ništa manje opresivni i okrutni od onih crkvenih; dobro je poznato na čijoj je strani Luther stajao tijekom Seljačkog rata, kao što je poznato da su njegovi sljedbenici odobravali masakr na Dan svetoga Bartolomeja.

Danas se izvan svake sumnje prihvaća da je reformacija pomogla poticanju i učvršćivanju poimanja političke i osobne slobode u Europi, no ne bez proturječja (razmotrimo primjerice krajnji društveni nadzor pijetističkih društava) i na račun ostvarivanja uske veze s nastajućim političkim i ekonomskim silama koje su počele uspostavljati novi svjetski poredak poznat kao kapitalizam.

Otuđeno ljudsko biće: Marx i potreba za revolucijom

U veljači 1844., u dobi od dvadeset i šest godina, Karl Marx objavio je svoj nadahnuti esej *Doprinos kritici Hegelove filozofije prava*, gdje religiju opisuje kao »opijum naroda«:

»'Religijska' patnja je istovremeno i 'izraz' stvarne patnje i 'pobuna' protiv stvarne patnje. Religija je vapaj ugnjetenoga stvorenja, srce svijeta bez srca i duša bezdušnih uvjeta. Ona je 'opijum' naroda.«²

Prema Marxu, izvor ugnjetenosti čovjeka je kapitalizam, a ne religija; religija je nusproizvod društveno-ekonomskog otuđenja; ona je utjeha koja kapitalističko ugnjetavanje čini podnošljivim i kao takva je istovremeno i znak otuđenja i svjedok vrijednosti i dostojanstva ljudskoga bića koje se nije rodilo da bi bilo ugnjeteno, nego suvereno i slobodno:

»Religija je tek iluzorno Sunce koje se okreće oko čovjeka sve dok se on ne okreće oko samoga sebe.«³

¹ Martin Luther, »The Babylonian Captivity of the Church«, u: Martin Luther, *Three Treatises*, preveo A. T. W. Steinhäuser, Fortress Press, Philadelphia 1978.

² Karl Marx, *Critique of Hegel's Philosophy of Right*, preveli Annette Jolin, Joseph O'Malley, Cambridge University Press, Cambridge 1970. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1843/critique-hpr/intro.htm>.

³ Ibid.

Marx je studirao religiju s isusovcima u Trieru i kada je imao sedamnaest godina napisao je tekst o biblijskome poimanju »živoga Boga«. Sada, u dobi od dvadeset i šest godina, on odbacuje utjehu što ju nudi religija kao »zamišljeno cvijeće« no ne odustaje od (religijske? biblijske?) nade da »stvarno cvijeće« postoji i da, kako on to kaže, »živo cvijeće« (*die lebendige Blume*) postoji:

»Kritika nije stavila zamišljeno cvijeće u lance da bi čovjek nastavio nositi te lance bez zamišljanja ili utjehe, nego da bi zbacio lance i ubrao živo cvijeće [*die lebendige Blume*].«⁴

Takva je nada i cilj komunizma i takva je bila nada i cilj sovjetskih revolucionara (seljaka, radnika, vojnika, muškaraca i žena); nada da je moguća bolja budućnost, budućnost u kojoj više neće biti društvenoga ugnjetavanja i gdje će svi muškarci i žene biti drugovi i drugarice. S kakvom su snagom i uvjerenjem mladi Marx, i mnogobrojni muškarci i žene koje je nadahnuo, najvijestili dolazak »slobodnoga radnika«! Marxove su riječi postale prijemčive milijunima običnih ljudi. I to toliko duboko da su milijuni bili spremni boriti se za tu nadu, spremni umrijeti braneći svoju slobodu. Ti milijuni nisu samo branili nadu u budućnost nego su branili i novopronađeno sadašnje dostojanstvo. »Bolje je umrijeti stojeći nego živjeti puzajući«; ova se rečenica pripisivala mnogim borcima za slobodu, od utemeljitelja klasične demokracije Perikla do Emiliana Zapate, Chea Guevare ili Dolores Ibárruri (predvodnice komunizma u Španjolskom građanskom ratu). Čežnja za slobodom (društvenom, ekonomskom i političkom) duboka je i počiva u temelju svih revolucija.

Birokratska dominacija i sloboda radnika

Oktobarska revolucija iz 1917. razumijevala je sebe kao onu koja – konačno! – u praksu dovodi Marxove ideje i otvara vrata povijesti novome dobu slobode i napretka, koje može spriječiti samo vojni napad susjednih zemalja. No ubrzo je revolucija iznevjerila običan narod i urušila se *iznutra*. Filozofkinja Simone Weil bila je prva intelektualka izvan Rusije koja je Sovjetski Savez proglasila totalitarnim režimom. Weil je 1933. režim koji je rođen iz Oktobarske revolucije opisala kao sustav kojim upravlja profesionalna birokracija koja je u svojim rukama koncentrirala svu ekonomsku i političku moć te je pokrenula slijepi mehanizam ugnjetavanja sposoban uništiti pojedinca u povijesti nezabilježena snagom:

»U stvari, Marx je predvidio snagu ugnjetavanja koju tvori birokracija. On je savršeno dobro vidio da istinska prepreka emancipacijskim reformama ne počiva u

⁴ Ibid.

sustavu razmjene i vlasništva, nego u 'birokratskom i vojnom stroju' države. Dobro je razumio da najodvratnija mrlja koju socijalizam mora izbrisati nije nadnica, nego 'degradirajuća podjela manualnog i intelektualnog rada' ili, prema drugačijem izričaju, 'odvajanje duhovnih sila rada od manualnoga rada'.⁵

»Odvajanje duhovnih i intelektualnih sila rada od manualnog rada«, središnja Marxova teza o otuđenju radnika, nije se prevladala, nego se u Sovjetskom Savezu reproducirala do tada nezabilježenom snagom. Radnika se nije smatralo duhovnim ili intelektualnim bićem, sposobnim za sebe misliti i osjećati, nego »zupčanikom«, dijelom industrijskoga lanca, kako je to Charles Chaplin sjajno pokazao u svojim *Modernim vremenima*. Marx nije razmotrio mogućnost da se ugnjetavačka sila birokratskog nadzora može nametnuti pojedincu u nekapitalističkom društvu. No to se dogodilo. Pojedinaac se našao utopljen u sustavu iznad njegova dohvata i, bez obzira na sve petoljetke, pokazao se sličniji nepredvidljivoj sili prirode nego racionalnoj organizaciji. Slično državnom kapitalizmu kakav se razvijao na Zapadu, centralizirana sovjetska ekonomija postala je čudovište samo po sebi, frankenštajnovsko stvorenje kojim nitko ne upravlja. I kapitalizam i sovjetski socijalizam počeli su zanemarivati ljudsko dostojanstvo i slobodu radnika, konkretno shvaćenu kao njihovu sposobnost preuzimanja potpune odgovornosti za svoj rad i odlučivanja o njemu te je skončala u gubitku sposobnosti da se učinkovito upravlja društvom i da se uvedu korisne političke inicijative. Kako bi to Bakunjin rekao: »Nitko ne može biti slobodan dok svi nismo slobodni!«. Prema anarhističkom načelu, društvo utemeljeno na ugnjetavanju većine (radnika) ili čak nekolicine (radnika na dnu društvene ljestvice ili robova) ne može opstati. Ubrzo će odvajanje »sposobnosti donošenja odluka« i »potrebe da ih se poštuje«, isprva nametnute nekolicini, iskvariti osnovno funkcioniranje društva kao cjeline.

Neočekivani ishod Oktobarske revolucije: širenje kršćanskoga vjerovanja o pobožanstvenjenju na Zapadu

Odakle dolazi ljudska čežnja za slobodom? Zbog čega je toliko snažna da je važnija i od samoga života? Čim se ideja ili projekt (bilo da se radi o ideji ili projektu vjerskoga reformatora poput Luthera ili ateističkoga filozofa poput Marxa) pokažu sposobnima širiti se među običnim ljudima i čim zadobiju njihovo povjerenje kao obećanje slobode, »mase ljudi« odgovaraju na njih i ustaju na borbu bez obzira na posljedice.

⁵ Simone Weil, »Prospects: Are We Heading For the Proletarian Revolution?«, *Revolution prolétarienne* 158 (25. 8. 1933.).

Židovska i kršćanska antropologija imaju za to objašnjenje: ljudsko biće stvoreno je na sliku Božju. Bog je »sama Dobrota«, Bog je ljubav; ni dobrota ni ljubav ne mogu se zamisliti bez slobode. Stoga je ljudsko biće slobodno da bi moglo biti dobro i da bi moglo voljeti.

Ovo je bilo uvjerenje ruskih pravoslavnih intelektualaca koji su pobjegli iz svoje zemlje nakon Oktobarske revolucije i pronašli svoj zaklon u Francuskoj. Među njima, bili su i Myrrha Lot-Borodine i Vladimir Loski. Ti su teolozi bili školovani u posebnoj razvoju ideje »bivanja stvorenim na sliku Božju«, poznatiju pod imenom »pobožanstvenjenje« (»teoza«). Kao što je to Irenej Lionski izrekao još u 2. stoljeću:

»Bog je postao ono što smo mi (čovjekom) da bi nas učinio poput sebe (božanski-ma).«⁶

Godina 1932.–1933. Lot-Borodine napisala je niz članaka pod naslovom *La doctrine de la 'déification' dans l'Église grecque jusqu'au XIe siècle* koji su potom iznova objavljeni 1970. godine uz predgovor kardinala Daniéloua, isusovca i patrističkog stručnjaka koji je imao ključnu ulogu u pomaganju širenju poimanja »pobožanstvenjenja« u Rimokatoličkoj Crkvi. Loski je 1944. postao prvim dekanom novoutemeljenoga Pravoslavnog kršćanskog teološkog instituta Svetoga Dioniza u Parizu te je objavio utjecajnu knjigu *Essai sur la théologie mystique de l'Église d'Orient*.

Protestantski teolozi – napose Karl Barth – vrlo su kritički reagirali na poimanje pobožanstvenjenja, smatrajući ga nebiblijskim i iracionalnim. Riječima Benjamina Dreweryja (1960.):

»Moram zabilježiti da je, po meni, pobožanstvenjenje najozbiljnije zastranjivanje koje se ne pronalazi samo kod Origena nego i u čitavoj tradiciji na koju je utjecao, a ništa što suvremeni branitelji 'apoteoze' (...) zahtijevaju, nije nimalo uzdrimalo moje uvjerenje da u grčkoj kršćanskoj misli postoji poguban promašaj.«⁷

Općenito, protestantski teolozi nisu bili oduševljeni s »pobožanstvenjenjem« i ostali su vjerni Lutherovoj »paloj antropologiji«, smatrajući je više zadovoljavajućom od obećanja »pobožanstvenjenja«, s ciljem osiguravanja ispravnoga razumijevanja našega ljudskog identiteta i naših ljudskih sposobnosti.

⁶ Irenej Lionski, *Adversus Haereses*, »5. Praefatius«.

⁷ Benjamin Drewery, *Origen and the Doctrine of Grace*, Epworth Press, London 1960., str. 200–201. Citirano prema: Norman Russell, *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, Oxford University Press, London 2004., str. 3.

Mladi je Karl Marx napisao:

»Ukidanje [*Aufhebung*] religije kao 'iluzorne' sreće ljudi zahtjev je za njihovom 'stvarnom' srećom. Pozvati ih da odustanu od svojih iluzija o svojem stanju znači pozvati ih 'da odustanu od stanja koje zahtijeva iluzije'.«⁸

Autori ovoga engleskoga prijevoda Marxova teksta odlučili su *Aufhebung* prevesti kao *ukidanje*. To je legitimna odluka. No budući da poimanje *Aufhebung* stoji u središtu Hegelove filozofije, iz koje Marx preuzima taj termin, smatram da ga je bolje prevesti kao *očuvanje*. U očuvanju termin ili pojam se čuva i mijenja u svojoj dijalektičkoj međusobnoj igri s drugim terminom ili pojmom. Prevođenjem *Aufhebung* s *očuvanje*, Marxov se tekst može čitati kao poziv na preobrazbu vjerskoga iskustva putem izmještanja čovjekove vjere u izvanjsko božanstvo i njezina preusmjerenja prema mogućnosti ljudskih bića da budu slobodni.

U pravoslavnoj tradiciji pobožanstvenjenje nije »teorija«, nego način života i, kao takav, zahtijeva neprestanu preobrazbu pojedinca, od svojega usredišjenja u sebi ili svojoj konkretnoj obitelji, skupini ili zajednici, prema sposobnosti da se posveti radu i življenju za opće dobro. U svojoj univerzalnosti, pobožanstvenjenje omogućuje praktični i duhovni savez između kršćana i ateista koji vjeruju u emancipaciju za sve ljude i koji, poput Marxa, nisu odustali od pronalaznja »živoga cvijeća« ispod današnjih lanaca.

Preveo s engleskog:
Zoran Grozdanov

TERESA FORCADES I VILA

**Alienation and Deification:
On Being Fully Human**

Abstract

In this paper are briefly presented some key aspects of how human alienation and human freedom were conceived and experienced in the context of Reformation and October Revolution. An attempt is made to answer the following question: Is it true that the negative anthropology of the Reformers was paradoxically associated with an expansion of individual and social freedom, while the positive anthropology of the Soviet revolutionaries was associated with a reduction thereof? It is accepted today that the Reform helped to foster and to consolidate the notion of political and personal freedom in Europe, but

⁸ K. Marx, *Critique of Hegel's Philosophy of Right*.

Otuđenje i pobožanstvenjenje: o bivanju cjelovitim čovjekom

not without contradictions and at the expense of forming a close alliance with the emerging political and economic powers that were beginning to establish the new world order known as »capitalism«. Moreover, the October Revolution, that understood itself as bringing into practice Marx's ideas and opening the door of history to a new Era of freedom and prosperity, helped to form a regime ruled by a professional bureaucracy concentrating in its hands all economic and political power and setting into motion a blind mechanism of oppression of the individual and the community. Nevertheless, the October Revolution had one unexpected aftermath: The Western expansion of the Christian belief on theosis (divinization).

Key words

Reformation, October Revolution, alienation, divinization